

przydałaby się również mapa ukazująca te rejony praskich miast, które w 1689 r. uległy zniszczeniu. Warto byłoby także podjąć próbę oszacowania strat majątkowych mieszkańców Pragi, a także pokazać przemiany własnościowe, jakie musiały nastąpić po tym kataklizmie.

Wskazane pominięcia w niczym nie umniejszają wartości analizowanej monografii poświęconej, raz jeszcze to powtórzmy, niedocenianemu dotychczas przez m.in. polskich historyków zagadnieniu wczesnonowożytnych pożarów. Co więcej, oprócz omówienia rzeczywistych przyczyn, przebiegu i skutków badanego kataklizmu, autorka porusza również arcyciekawe — i po dziś dzień występujące dość powszechnie — niepokojące zjawiska ksenofobii, nietolerancji i poszukiwania przez ludzi kozła ofiarnego, wynikającego z własnej bezsilności lub niewiedzy.

* * *

Alan H. Sommerstein, Andrew J. Bayliss (with contributions by Lynn A. Kozak and Isabelle C. Torrance), *Oath and State in Ancient Greece*, Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 306, Berlin–Boston 2013, s. X, 376.

Wydział Nauk Klasycznych Uniwersytetu w Nottingham kojarzony jest od kilku lat w środowisku badaczy starożytności grecko–rzymskiej przede wszystkim z dwoma przedsięwzięciami naukowymi: z jednej strony z badaniami nad Spartą i Peloponezem, z drugiej zaś — nad przysięgą w świecie greckim. Te ostatnie realizowane były w latach 2004–2007 w ramach finansowanego przez Leverhulme Trust, a kierowanego przez Alana H. Sommersteina, projektu „The Oath in Archaic and Classical Greece”, które to przedsięwzięcie okazało się i niezwykle stymulujące dla szerszego grona badaczy, i bardzo owocne. Jego efektem było bowiem powstanie użytecznej bazy wszystkich literackich i inskrypcyjnych poświadczeń przysięg w świecie greckim, dostępnej *online* dla każdego zainteresowanego¹, ponadto zaś wielu mniej lub bardziej szczegółowych studiów². Zwieńczeniem całego przedsięwzięcia ma być z kolei dwutomowa monografia, której drugi tom (wydany wcześniej niż pierwszy, noszący tytuł „Oaths and Swearing in Ancient Greece”, zapowiedziany na czwarty kwartał 2013 r.) ujrzał niedawno światło dzienne.

¹ Baza dostępna jest pod adresem: <http://www.nottingham.ac.uk/classics/research/projects/oaths/database.aspx> (dostęp 27 lutego 2013). Istotną wadą bazy jest brak pola tekstowego, dzięki któremu możliwe by było wyszukiwanie dowolnego hasła; ponadto brak jest danych bibliograficznych do poszczególnych rekordów bazy (jednym z głównych celów tego rodzaju bazy danych powinno być również zebranie bibliografii na temat poszczególnych przysięg).

² Przede wszystkim *Horkos. The Oath in Greek Society*, red. A.H. Sommerstein, J. Fletcher, Exeter 2007 oraz J. Fletcher, *Performing Oaths in Classical Greek Drama*, Cambridge 2012.

„Przysięga (*horkos*) jest tym, co utrzymuje naszą demokrację” — w tym krótkim zdaniu Likurga z jego „Mowy przeciwko Leokratesowi” (§ 79) najwydatniej widać, jak wysoko oceniali starożytni wagę przysięgi i jej rolę w utrzymaniu stabilności ustroju oraz porządku wewnętrznego. Znaczenie przysięgi wykraczało jednak ponad poziom polis, była ona bowiem nieodzownym elementem wszelkich układów międzypaństwowych, a przywoływane w niej na świadków bóstwa służyły jako gwarant wykonania postanowień danego porozumienia.

Przedmiotem monografii jest zatem zagadnienie nie tylko interesujące samo w sobie, lecz także o rudymentarnym znaczeniu dla zrozumienia mechanizmów funkcjonowania instytucji polis oraz stosunków między wieloma organizmami politycznymi (warto jeszcze wspomnieć, że w recenzowanej pracy omówione zostały wyłącznie przysięgi związane z funkcjonowaniem państwa; problem przysięg indywidualnych został całkowicie pominięty). Problematyka ta od dawna domagała się większej uwagi, a nade wszystko możliwie całościowego i komparatystycznego ujęcia³. Tym większe uznanie dla zespołu w Nottingham, który tego trudnego zadania się podjął. Wypada jednak już na wstępie wyznać, że początkowy entuzjazm, z jakim piszący te słowa rozpoczynał lekturę omawianej pracy, szybko pierzchnął ustępując miejsca innemu uczuciom.

Książka podzielona jest na dwie części: pierwsza poświęcona została znaczeniu przysięgi w regulowaniu życia publicznego w polis, natomiast druga dotyczy jej roli w kształtowaniu stosunków międzypaństwowych. W krótkim wstępie do części pierwszej Alan H. Sommerstein wymienia pokrótce charakterystyczne elementy przysięgi, wykorzystując definicję autorstwa Richarda J a n k o: *to take an oath is in effect to invoke powers greater than oneself to uphold the truth of a declaration, by putting a curse upon oneself if it is false* (s. 3). Pierwszy rozdział (pióra Andrew J. B a y l i s s a) zatytułowany został „Oaths and citizenship”, co już samo w sobie może budzić pewne wątpliwości. Wszystkie przysięgi związane z funkcjonowaniem państwa, były wszak nieodzownie związane ze statusem obywatelskim. Bayliss konsekwentnie posługuje się w całym rozdziale wyrażeniem *oath of citizenship* czy *citizenship oath*, które rzeczywiście może ostatecznie zostać użyte w szerszym znaczeniu do określenia przysięgi składanej przez ojca dziecka, żeby zaświadczyć jego prawowite pochodzenie i tym samym otworzyć mu „drogę do obywatelstwa” (podobnie w przypadku członków demu przysięgających, że młodzieniec jest prawowitego pochodzenia i może zostać wciągnięty do *lexiarchikon grammateion*), przez kolonistów w nowo powstałej polis czy w przypadku synojkizmu. Wątpliwości budzi jednak określenie tym terminem przysięgi ateńskich efebów czy spartańskich *enomotai*. Z tekstu Baylissa wyraźnie wynika, że autor jest przekonany, jakoby przysięga efebów czyniła z młodzieńców pełno-

³ Bodaj ostatnie, pełniejsze opracowanie tej tematyki stanowi J. P l e s c i a, *The oath and perjury in ancient Greece*, Tallahassee 1970; z wcześniejszych zaś (i dotyczących nie tylko świata greckiego): R. H i r z e l, *Der Eid: ein Beitrag zu seiner Geschichte*, Leipzig 1902.

prawnych obywateli, chociaż owym momentem było dokonane po dokimazji przyjęcie chłopca w poczet członków demu (Aristot. Ath. Pol. 42,1). Sama inskrypcja i tekst przysięgi efebów stanowi przedmiot licznych sporów, które Bayliss w zasadzie pomija milczeniem, przywołując jedynie głos zwolenników „archaiczności” tekstu przysięgi (*scholars typically see the oath as having considerably earlier origins*, s. 13). Wypadałoby jednak — choćby w przypisie — zaznaczyć, że wielu uczonych, mając słuszny ku temu powód, uważa ten tekst za konstrukt IV w. p.n.e.⁴ Tego rodzaju brak ścisłości, a niekiedy nawet ignorancję, widać także w dalszych podrozdziałach części pierwszej, napisanych przez Baylissa. Kolejny rozdział poświęcił on przysięgom związanym z pełnieniem funkcji publicznych: przysięgom królów (spartańskich czy epirockich), archontów i strategów, buleutów oraz pomniejszych urzędników (np. urzędników w attyckich demach), a także krótko omówił procedurę *exomosis* — odmowy objęcia urzędu z istotnego powodu, który należało potwierdzić przysięgą. W rozdziale tym zagadnienia przedstawione zostały zwięźle, choć i tu czasami pobieżnie czy jednostronnie. Na przykład choć w innych częściach książki omówione zostały za każdym razem *istores theoi/theoi horkioi*, autor nie wspomina nawet słowem o bóstwie (bóstwach?) przywoływanym najprawdopodobniej na świadka w niezachowanej przysiędze buleutów (niektóre wzmianki łączą tę przysięgę z Hestią Boulaia⁵), zaś fakt dwukrotnego zaprzysięgania archontów w dwóch różnych miejscach (przed *lithos* na agorze oraz na Akropolu) łączy on (moim zdaniem mylnie) z przekonaniem Ateńczyków o możliwości złamania złożonej tylko raz przysięgi (czemu wobec tego inni urzędnicy przysięgali tylko raz?). Bardziej uzasadnione byłoby szukanie w tym fakcie archaiczności tej przysięgi — w przeciwieństwie do okresu klasycznego, w czasach archaicznych istniało ściśle rozgraniczenie sfery religijnej i publicznej⁶, stąd można sądzić, że to z tego względu archonci zobowiązani byli do złożenia przysięgi w miejscu publicznym i powtórzenia jej w przestrzeni sakralnej). W kolejnym rozdziale Alan H. Sommerstein omawia kwestie zgromadzeń ludowych. Choć uczestnictwo w nich nie wiązało się zazwyczaj ze składaniem przez obywateli przysięgi, to przed każdym posiedzeniem Eklezji uciekano się do środka w gruncie rzeczy podobnego — odczytywano oficjalną klątwę na tych, którzy chcieliby wyrządzić krzywdę państwu. W związku z mechanizmami pracy Eklezji Sommerstein opisuje także procedurę *hypomosis*.

⁴ Np. M. Sordi [i in.], *La propaganda del mondo greco. I falsi epigrafici nel IV secolo a. C.*, „Rivista Storica dell’Antichità”, t. I, 1971, s. 215f.; G. Daux, *Le serment des éphèbes athéniens*, „Revue des Etudes Grecques”, t. LXXXIV, 1971, s. 370–383; N. Robertson, *False Documents at Athens: Fifth-Century History and Fourth-Century Publicists*, „Historical Reflections”, t. III, 1976, s. 21f.

⁵ Aischin. 2,45 i schol. ad loc.; Harpokration, s.v. *Boulaia*.

⁶ Na ten temat vide T. Hölscher, *Öffentliche Räume in frühen griechischen Städten*, Heidelberg 1998.

Podobnie jak w dzisiejszych czasach, ogromną rolę odgrywały przysięgi w sferze jurysdykcyjnej. Tę złożoną problematykę omawia wnikliwie Sommerstein w kolejnym rozdziale, który zaczyna od przedstawienia przysiąg (i krzywoprzysięstwa) przy wymierzaniu sprawiedliwości u Homera i Hezjoda, następnie w kreteńskiej Gortynie, by ostatecznie przejść do szczegółowego opisu praktyk ateńskich (przysięgi heliastów; wymiany przysiąg — *antomosiai*; *hypomosisia/anthypomosisia*; odmowy złożenia zeznania — *exomosisia*; kompetencji sądowniczych Areopagu; problemu zaprzysięgania (lub nie) nomothetów, arbitrów w sporach czy sędziów w zawodach). Kolejne dwa rozdziały poświęcone zostały *synomosiai*, czyli spisom (jak z terminu greckiego jasno wynika — opierającym się na przysiędze składanej przez uczestników zмовы) oraz roli przysiąg w konsolidacji ciała obywatelskiego po konflikcie wewnętrznym. Wedle Ksenofonta (Xen. Mem. 4,4,16) było w Helladzie w zwyczaju, że obywatele przysięgali *homonoesein* — by być tej samej myśli.

Druga część monografii (niemal w całości autorstwa Baylissa) nie wywołuje tak wielu wątpliwości jak pierwsza, choć w niektórych miejscach omawiane są szczegółowo zagadnienia niekoniecznie ściśle związane z głównym tematem książki. Złożenie przysięgi było punktem centralnym przy zawieraniu jakiegokolwiek układu międzypaństwowego w świecie greckim — sojuszu, traktatu pokojowego czy rozejmu na polu bitwy, choć — jak pisze Bayliss — tego rodzaju element regulacji stosunków między *poleis* pojawił się dość późno, gdyż pierwszy pewny przypadek datowany jest dopiero na drugą połowę VI w. p.n.e.

W pierwszym rozdziale drugiej części książki zaprezentowana została wnikliwa analiza *modus faciendi* przysięgi i sformułowania jej tekstu w traktatach międzypaństwowych. Z samego tylko wyrażenia *horkia temnein* wynika, jak istotną rolę odgrywało składanie ofiar i cały rytuał składania przysięgi; nie bez znaczenia był także wybór boskich świadków zaprzysiężenia i zarazem gwarantów dotrzymania postanowień układu, których przywołanie — zdaniem autora — nie tylko wywoływało poczucie prawdomówności i szczerości intencji drugiej strony, lecz także generowało strach przed boską karą w przypadku złamania postanowień układu. Wymóg złożenia przysiąg to zatem nie tylko czysto retoryczna taktyka, lecz także skuteczny środek stabilizacji, bazujący na głębokim strachu przed boskim odwetem.

W rozdziale 9 omówione zostały kolejno przysięgi w różnego rodzaju przymierzach: Amfiktionów (Bayliss uważa ją za pierwszą historyczną przysięgę sojuszu militarnego, wypada jednak zaznaczyć, że jej historyczność jest ostatnio poddawana w wątpliwość⁷); przysięgę spod Platejów (omówioną przez Lynn A. Kozak); przysięgi w Związku Delijskim czy Peloponeskim. Celem kolejnych dwóch rozdziałów jest przedstawienie roli przysiąg przy zawieraniu długotermini-

⁷ P. Sánchez, *Le serment amphictionique [Aesch. Legat. (2) 115]: un faux du IVe siècle?*, „Historia”, t. XLVI, 1997, s. 158–171.

nowych układów pokojowych i krótszych rozejmów (autor daje tu ich przegląd poczynając od pokoju trzydziestoletniego z 446/445 r. do pokoju Filokratesa) oraz podczas zawierania na polu bitwy zawieszenia broni (np. by zebrać ciała poległych — *spondai peri nekron*). Z kolei Isabelle C. T o r r a n c e przygotowała rozdział o „przysięgach i barbarzyńcach”, w którym dowodzi, że literackie poświadczenia zaprzysięgania i zawierania sojuszy z i przez „barbarzyńców” nie ukazują wcale ich „inności”. Złożone przez siebie przysięgi traktowali oni zazwyczaj poważnie i dążyli do przestrzegania zawartych porozumień. Książkę kończy zwięzłe podsumowanie, bibliografia i dwa indeksy.

Wydanie tej monografii jest z całą pewnością dużym wydarzeniem — ze względu tak na wagę problemu, jak na ambitne, bo całościowe, jego ujęcie. Nie można jednak nie zauważyć słabszych stron tego tomu — powierzchownej analizy pewnych zagadnień (zwłaszcza w części I), zadziwiających braków bibliograficznych⁸, a także pominięcia kilku niezwykle istotnych problemów. Na przykład nie zwrócono większej uwagi na dynamikę i performatywność rytuału składania przysięgi przez współobywateli w polis (te kwestie być może zostaną jednak omówione w zapowiadzonym I tomie) czy na psychologiczne aspekty kolektywnego zaprzysięgania, które — jak wykazał niedawno David A. T e e g a r d e n na przykładzie przysięgi Demofantosa⁹ z 410/409 r. p.n.e. — mogły mieć wielkie znaczenie wagi politycznej.

Podsumowując należy stwierdzić, że recenzowana praca jest ważnym, choć nie wolnym od wad, przyczynkiem do studiów nad przysięgą w świecie Greków. Ostateczna ocena plonów projektu z Nottingham będzie jednak możliwa dopiero po wydaniu I tomu monografii.

Rafał Matuszewski
Universität Heidelberg
Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik

⁸ Np. brak jest klasycznego opracowania dotyczącego bóstw, będących *martyroi / istores* przysięgi efebów (M. B o c k, *Die Schwurgötter der Epheben von Acharnai*, „Wiener Jahreshefte”, t. XXXIII, 1941, s. 46–59) czy przysięg w układach międzypaństwowych (P. B r u l é, *Le polythéisme en transformation. Les listes de dieux dans les serments internationaux comme outil d'étude du polythéisme grec*, [w:] *Nommer les dieux. Théonymes, épithètes, épicleses dans l'Antiquité*, red. N. B e l a y c h e, P. B r u l é, G. F r e y b u r g e r, Y. L e h m a n n, L. P e r n o t, F. P r o s t, Rennes 2005, s. 143–173 (przedruk w: P. B r u l é, *La Grèce d'à côté: Réel et imaginaire en miroir en Grèce antique*, Rennes 2007, s. 333–363).

⁹ D.A. T e e g a r d e n, *The Oath of Demophantos, Revolutionary Mobilization, and the Preservation of Athenian Democracy*, „Hesperia”, t. LXXXI, 2012, nr 3, s. 433–465.